

Szymon Pawlas

A magyar és a lengyel helyesírás kialakulásának összehasonlítása

A cikkben a szögletes zárójelben a nemzetközi fonetikus ábécé (IPA) jeleivel jelölöm egy adott betű hangértékét, a kúpos zárójelben pedig az adott forrásban használt betűket idézem. A világosság kedvéért általában nem teszek különbséget a ⟨s⟩ és ⟨ʃ⟩, valamint a ⟨z⟩ és ⟨ʒ⟩ változatok között.

Mind a magyar, mind a lengyel nyelv írása alapvetően fonetikus és a latin betűkészleten alapul. De mivel a hangrendszerük nem egyezik meg a latinéval, mindkét nyelvben a 26¹ latin betűn kívül más jelek is használatosak. Másrészt nem minden latin betű honosodott meg a magyar vagy a lengyel nyelvben, ezek mindkét helyesírásban – a ⟨q⟩ és az ⟨x⟩ némely szóban, főleg jövevényszavakban és tulajdonnevekben – mégis előfordulnak. Azonkívül a lengyelben a ⟨v⟩, a magyarban pedig a ⟨w⟩ idegennek érezhető. Az ⟨y⟩ betű, bár viszonylag gyakran szerepel magyar szavakban, nem önálló betűként, hanem kétjegyű betűk (⟨ty⟩, ⟨gy⟩, ⟨ny⟩, ⟨ly⟩) részeként fogható fel.

A magyar hangrendszer

A magyar és a latin hangrendszerek közötti különbségek négy csoportba sorolhatók. Mindenekelőtt a magyar nyelvben léteznek zárréshangok, azaz affrikáták. Azok a [tʃ] (mai helyesírásban ⟨cs⟩), a [tʃs] (⟨c⟩), a XVI. századtól a zöngés párvai is, azaz a [dʒ] (ma: ⟨dzs⟩) és a [dʒs] (⟨dz⟩). Néha affrikátáknak értelmeznek további két mássalhangzót is: ⟨ty⟩ ([c] vagy [cʃ]) és ⟨gy⟩ ([j] vagy [jʃ]), ezek azonkívül a képzés helye szerinti kritériumot figyelembe véve egy másik csoporthoz is tartoznak: a palatális (lágys) mássalhangzókhöz, ⟨ny⟩ ([ɲ]) és ⟨ly⟩ (a kiejtése most [j], a XIX. századig [ʎ]) hangokkal együtt. A helyesírás szempontjából problematikusnak bizonyosodott a magyar szibiláns réshangok sokfélesége is, hiszen a latinban csak egy ilyen hang létezett: [s] (a jele ⟨s⟩).² A magyarban pedig összesen négy ilyen hang van. Két alveoláris (⟨sz⟩ [s] és ⟨z⟩ [z]), és két posztalveoláris is (⟨s⟩ [ʃ] és ⟨zs⟩ [ʒ]).

A magánhangzók területén a latin ábécé főleg a palatális labiális hangok lejegyzésére nem volt elegendő. A mai magyar nyelvben négy ilyen magánhangzó van: felső nyelvvállású ⟨ü⟩ [y] és középső nyelvvállású ⟨ö⟩ [ø], valamint ezek hosszú megfelelői (⟨ű⟩ [y:] és ⟨ő⟩ [ø:]), de a honfoglaláskori magyarban közülük csak az ⟨ü⟩ [y] létezett (Bárczi et al. 1967, 178). A többi ilyen hang vagy diftongusok egyszerűsítéséből, vagy más magánhangzó átalakulásából keletkezett.

A latin helyesírásban létezett egy ⟨y⟩ betű, de csak görög jövevényszavakban. Bár az ⟨v⟩ kiejtése a görögben [y] volt, a latinban fonémaként ez a hang nem létezett, ezért vagy [i]-ként, vagy [u]-ként ejtették ki. Az első magyar nyelven írók nem éltek azzal a lehetőséggel, hogy az [y] hangot a görög származású ⟨y⟩ betűvel jelöljék.

A magánhangzók időtartama mindkét nyelvben releváns volt, de a latinban a jelölése nem volt gyakori.

1 Eredetileg 23, hiszen a ⟨j⟩ betű az ⟨i⟩ betűből keletkezett, az ⟨u⟩ és a ⟨w⟩ pedig a ⟨v⟩-ből.

2 Esetleg a zöngés párja a [z] (⟨z⟩) is, amely azonban csak görög jövevényszavakban volt meg, és a görög ⟨ζ⟩ ([dʒ] vagy [zd]) megfelelője volt.

A lengyel hangrendszer és mai helyesírás

A lengyel nyelv hangrendszerére jellemző a palatális (lágy) mássalhangzók sokasága. Ezek két csoportba oszthatók.

Az elsöben öt hang található: [ɛ] (mai jelölése: ⟨ś⟩ vagy ⟨si⟩), [z] (⟨ź⟩ vagy ⟨zi⟩), [tɕ] (⟨ć⟩ vagy ⟨ci⟩), [d͡z] (⟨dź⟩ vagy ⟨dzi⟩) és [ɲ] (⟨ń⟩ vagy ⟨ni⟩). A jelölés kétféle módja a mássalhangzó pozíciójával áll kapcsolatban: ékezetes betű csak a szó végén vagy egy mássalhangzó előtt állhat.

A többi palatális mássalhangzó ma csak magánhangzó előtt állhat, ezért ezek csak kétjegyű betűkkel jelölendők: [mʲ] (⟨mi⟩), [pʲ] (⟨pi⟩), [bʲ] (⟨bi⟩), [fʲ] (⟨fi⟩), [vʲ] (⟨wi⟩), [c] (⟨ki⟩), [ɟ] (⟨gi⟩) és [ç] (⟨hi⟩ vagy ⟨chi⟩). Egy másik interpretáció szerint ezek nem külön fonémák, hanem egy kemény mássalhangzó és egy [ʲ] hang kombinációi.

A lágy–kemény oppozícióval szoros kapcsolatban áll két lengyel magánhangzó: az [i] (⟨i⟩) és az [i̯] (⟨y⟩). Az első csak lágy mássalhangzó után, esetleg a szó elején állhat, a második pedig csak kemény mássalhangzó után, a szó elején sosem fordul elő. E miatt a komplementáris disztribúciója miatt gyakran egy fonéma allofónjainak tekintik ezeket.

A lengyelben létezik hat szibiláns réshang (a magyarban csak négy), ezek a következők: [s] (⟨s⟩), [z] (⟨z⟩), [ɕ] (⟨ś⟩/⟨si⟩), [ʒ] (⟨ź⟩/⟨zi⟩), [ɕ̥] (⟨sz⟩), [ʒ̥] (⟨ź̥⟩/⟨rz̥⟩). Közülük mindegyiknek van egy zár-rés megfelelője: [ts] (⟨c⟩), [d͡z] (⟨dz⟩), [tɕ] (⟨ć⟩/⟨ci⟩), [d͡ʒ] (⟨dź⟩/⟨dzi⟩), [tʂ] (⟨cz⟩), [d͡ʒ̥] (⟨dź̥⟩).

A [z] hangnak két jelölési módja létezik. Az ⟨rz⟩ kétjegyű betű arra utal, hogy ez a hang egy lágy [r]-ből ([rʲ], majd valószínűleg [r̥]) átalakulásával jöhetett létre. A [z]-vel való kiejtése már a XVII. században általános volt.

Szintén kettős a [h] hang jelölése: vagy sima ⟨h⟩, vagy kétjegyű ⟨ch⟩ lehet, ez az utolsó jelölési mód véglegesen a görög ⟨χ⟩ betű a latin ⟨ch⟩ megközelítéséhez megy vissza.

A lengyel helyesírásra jellemző mássalhangzót jelölő betűk közül van még egy, a ⟨ł⟩, ami az ⟨l⟩ betű változata. A kiejtése eredetileg [ɫ] volt, de most majdnem minden lengyelül beszélő [w]-ként ejti ki ezt a betűt.

Ami a magánhangzókat illeti, a mai lengyel nyelvben az időtartam nem releváns, de a XVI. századig léteztek hosszú magánhangzók is. Ezek azután zárt magánhangzókká alakultak át, de végül ez a különbség (nyílt–zárt) szintén megszűnt ([a:] → [a] → [a], [ɛ:] → [ɛ] → [ɛ] stb.). A régi időtartam maradványa a mai lengyel nyelvben csak két helyen figyelhető meg: az ⟨ó⟩ betűben és az orrhangokban. Az ⟨ó⟩ betű eredetileg az ⟨o⟩-val jelölt magánhangzó ([ɔ]) hosszú párját jelölte, de az időtartam megszűnése után a kiejtése zárttá vált, és végül az ⟨u⟩ betű kiejtésével azonosult: [ɔ:] → [o] → [u].

A lengyel nyelvben két nazális magánhangzó fonémát különböztetnek meg, ezek az [ɛ̃] (⟨ę⟩) és az [ɔ̃] (⟨ą⟩). Régen csak egy ilyen magánhangzó létezett, mégpedig az [ã], de két változatában élt: rövidben és hosszúban. A rövidből kialakult a nazális *e* ([ã] → [ɛ̃], helyesírása ⟨ę⟩), a hosszúból meg a nazális *o* ([ã:] → [ɔ̃], a helyesírása ⟨ą⟩, nem ⟨o⟩).

Első próbálkozások a magyar nyelvben

A magyar latin betűs helyesírás első szakaszát (XI–XV. század) kancelláriai helyesírásnak hívják. Ebben az időben még nagyon sokszínű volt a hangjelölési gyakorlat, de néhány fő elv megállapítható. A lágy mássalhangzókat ugyanolyan módon jelölték, mint ma: ⟨ty⟩ ([tɕ̥]),

3 Némely nyelvész szerint a ⟨sz⟩ és ⟨z⟩ kiejtésének legjobb megközelítése nem [s̥] és [z], hanem [ʃ] és [ʒ].

⟨gy⟩ ([j̥j]), ⟨ny⟩ ([ɲ]) és ⟨ly⟩ (akkor [ʎ]), de az ⟨y⟩-t egy külön betűként is használták, ami az ⟨i⟩ mellett az ⟨i⟩ magánhangzót vagy a ⟨j⟩ mássalhangzót jelölhette).

Az első magyar nyelven írók nem tették különbséget veláris ([o], [u]) és palatális ([ø], [y]) labiális magánhangzók között, sőt a ⟨v⟩ mássalhangzót is ugyanolyan betűvel írták, mint az ⟨u⟩ magánhangzót. Két nem palatális zöngétlen affrikátát ⟨ch⟩ ([tʃ]) és ⟨cz⟩ ([ts]) digráfokkal kezdtek akkor jelölni (a ⟨c⟩ betűt a ⟨k⟩ hang veláris magánhangzók előtti pozícióban való kiejtésének jelölésére használták). A szibiláns réshangok jelölésében a képzés helye mindig fontosabb volt, mint a zöngesség: ugyanaz a betű zöngés és zöngétlen hangot jelölhetett: az ⟨s⟩ betű hangértéke [ʃ] vagy [ʒ] lehetett, mivel a ⟨z⟩ betűé – [s] vagy [z].

Első próbálkozások a lengyel nyelvben

A lengyelben a XII. században egy ⟨s⟩ betű hat külön hangot jelölhetett ([s], [ɕ], [ʂ], [z], [ʐ], [ʒ]). A XIII. és XIV. században kezdték a ⟨z⟩ betűt is használni a zöngés szibiláns réshangok jelölésére, de még a képzés helyére való tekintet nélkül. Egy XIV. századi nyelvemlékben, a *Sankt Florian-i zsoldároskönyvben* (*Psalterz floriański, Psalterium trilingue*) először került elő a lengyelben a ⟨sz⟩ digráf, amely az artikuláció retroflex helyét jelölte. Két hangértéke volt: [ʂ] és [ʐ]. Ez azért érdekes, mert mivel a többi szibiláns réshang jelölésében a lengyelben a zöngesség volt a döntő különbség, itt a képzés helye az. Abban a nyelvemlékben először jelent meg az ⟨rz⟩ betűkombináció is, amely a mai ⟨rz⟩ ([ʐ]) kétjegyű betű közvetlen elődje.

Az affrikáták jelölése a lengyel helyesírás történetének az első szakaszában még bonyolultabb volt. A XII. században a ⟨t⟩ betű hangértéke lehetett [t], de azonkívül [tɕ], még [tʂ] is; hozzátevé a [tʂ] hangot ⟨c⟩-vel is jelölték. A zöngés affrikátákat ⟨d⟩-vel jelölték, ugyanez a betű ⟨d⟩ hangértékkel is rendelkezhetett. A XIII. és XIV. században egyszerűsödött a helyzet: attól kezdve minden affrikátát ⟨c⟩-vel vagy ⟨ch⟩-val lehetett jelölni, ezenkívül a zöngéseknek továbbra is sima ⟨d⟩ lehetett a jele. A *Sankt Florian-i zsoldároskönyvben* a zöngés zárréshangok egyetlen jele ⟨dz⟩ lett, a zöngétlen megfelelőié pedig ⟨c⟩ vagy ⟨cz⟩.

A nazális magánhangzókat az első lengyel nyelvemlékekben ⟨an⟩, ⟨en⟩, ⟨am⟩, ⟨em⟩ betűkombinációkkal jelölték, csak a XIII. és XIV. században került elő az ⟨ø⟩ betű, amely a lengyel helyesírás történetében az első új betűt képezte.

A XIII.-tól a XV. századig a ⟨j⟩ mássalhangzót háromféleképpen jelölhették: ⟨i⟩, ⟨y⟩, de ⟨g⟩ betűvel is. Az ⟨u⟩ magánhangzó és a ⟨v⟩ mássalhangzó jelölése a XIV. századig nem különbözött egymástól: a ⟨v⟩ betűt használták szó elején, az ⟨u⟩ betűt másutt, tekintet nélkül arra, hogy a jelölt hang mássalhangzó vagy magánhangzó-e. A XIII. és XIV. század fordulóján két ⟨u⟩ összevonásából létrejött a ⟨w⟩ jel, amely a *Sankt Florian-i zsoldároskönyvben* már a ⟨v⟩ hangnak az egyetlen jele, ami majdnem szüntelenül máig él.

A XV. század

A XV. század legfontosabb magyar nyelvemléke a *Huszita Biblia*. Lengyelországban abból a századból származik a *Pulawy zsoldárkönyv* (*Psalterz pulawski*; pontos keletkezési ideje ismeretlen) és az 1440-ben Parkoszowic által készített új helyesírási javaslat.

A Huszita Biblia

A *Huszita Biblia* többek között azért kapta ezt a nevét, mert a magyar helyesírás történetében először használja következetesen a mellékjeles betűket Husz János „egy hang – egy jel” elvének megfelelően. A *Huszita Bibliában* található ékezetes betűk egy vessző

(esetleg egy pont) hozzáadásával jöttek létre a latin betűk alapján. Egy betű csak két változatban lehetett: ékezetes és sima, azaz ékezet nélküli; maga az ékezet típusa nem számított, nem volt releváns. Ez a tulajdonsága legjobban látható a magánhangzók jelölésében. Összesen három mellékjeles magánhangzót jelölő betű van itt, mindhárom a palatális labiális magánhangzót jelöli. A ⟨v̇⟩ és ⟨ú⟩ tulajdonképpen egy graféma pozicionális változatai voltak: ⟨v̇⟩ mint ⟨v⟩ csak a szó elején állhat, és ugyanazt a hangot jelölték: az [y] magánhangzót; az ⟨ø⟩ pedig az [ø] hangnak volt a jele. Ez a jelölési rendszer nem volt képes mutatni az időtartamot.

Akkor még az ékezet csak azt jelölte, hogy egy adott betű kiejtése valamiben eltér a szokásostól, de hogy pontosan miben, az a betűtől függött: a ⟨ż⟩ ([s]) és ⟨ṡ⟩ ([ʒ]) betűk esetében a változat a zöngésséget illette. A ⟨z⟩, ⟨ż⟩, ⟨s⟩ és ⟨ṡ⟩ csoportban minden betű a szibiláns réshangokat jelöli. Közülük a ⟨z⟩ és a ⟨ż⟩ betűnek alveoláris a kiejtése, a ⟨s⟩ és a ⟨ṡ⟩ betűnek pedig posztalveoláris. Ugyanilyen vessző a betű fölött jelenthette a kiejtésének a zöngésülését ((s) [ʃ] → ⟨ṡ⟩ [ʒ]) vagy pont fordítva, zöngétlenülését ((z) [z] → ⟨ż⟩ [s]). Hasonló ellentét figyelhető meg a lágy hangok jelölésében. Háromban közülük ((ṫ) [cç], ⟨ń⟩ [ɲ] és ⟨l̇⟩ [ʎ]) a mellékjel jelenti a lágy voltukat, de az utolsó esetében a mellékjel hiánya jelenti azt: ⟨g⟩ [j] (a mellékjeles ⟨ġ⟩ hangértéke [g]).

Végül a ⟨ċ⟩ betűben (a kiejtése [ts]) azért volt szükség egy vesszőre, mert a sima ⟨c⟩ hangértéke továbbra is [k] volt. A posztalveoláris affrikátát [tʃ] jelölésére egy teljesen új jelet használtak a *Huszita Biblia* szerzői: ez a ⟨ṫ⟩ (az alakja a ⟨c⟩ betű leegyszerűsítéséből eredt).

A Pulawy zsoltároskönyv

A legjelentősebb innovációja a lágy mássalhangzók következetes jelölése, mégpedig kétjegyű betűkombinációkkal, pl. ⟨sy⟩ [e], ⟨zy⟩ [z], ⟨ly⟩ [l] (aminek ⟨l⟩ [t] a kemény párja), ⟨ny⟩ [ɲ], ⟨wy⟩ [v] stb. Ezek nagyon hasonlítanak a magyarban most is használt, de a kancelláriai helyesírásból eredő, kétjegyű betűkre. Ebből a sémából kiválik a zár-rés lágy hangok jelölési módja: a [dʒ] jele ⟨dz⟩ kétjegyű betű, ami egyébként a [dʒ] hangot is jelöli, azonos a helyzet a zöngétlen affrikátáknál is: a ⟨cz⟩ egyaránt rendelkezett [tʃ] és [tʃ̇] hangértékkel. A [tʃ̇] jele pedig a ⟨ch⟩, azt ezenkívül a ⟨x⟩ hang jelölésére is használták. A kétjelentésű betűkhöz tartozik még a ⟨z⟩ ([z] és [ʒ]) és a ⟨sz⟩ ([ʃ] és [ç]).

Parkoszowic javaslata

Jakub Parkoszowic-nak az 1440. évben kiadott javaslata nagyon érdekes és a lengyel helyesírás története szempontjából egyedülálló rendszer. Főleg a teljesen új jelek sokasága miatt: újító jellege az is, hogy Parkoszowic másképpen (azaz nem sima betűkkel) jelölte általában a nem lágy, hanem kemény mássalhangzókat. Ebből arra lehet következtetni, hogy ő a lágy hangokat tartotta „alapvetőbbeknek.”

b [b]	l [l]	p [p]
b̃ [bʲ]	l̃ [lʲ]	p̃ [pʲ]
c [t͡s]	m [m]	v [v]
c̃ [t͡sʲ]	m̃ [mʲ]	ṽ [vʲ]
g [g]	n [n]	w [vu]
	ñ [nʲ]	

1. ábra: a Parkoszowic által használt új betűk

A [p] és [b] esetében a jelek újdonsága az, hogy négyszögletes alakú a betűk hasa. A [m], [n], [v] és [g] hangot jelölő betűknek az egyik vonala meg van hosszabbítva, a [l̃] hangot jelölő betűből pedig hiányzik a felső hurok (a lágy párjaként az [l] hang szerepel) (vö. 1. illusztráció).

Megjegyzendő, hogy a sima ⟨g⟩ betű kiejtése nem [j] (azaz lágy g, aminek mai jelölése ⟨gi⟩), hanem [j] volt. Ez érthető, hiszen a [j] hang csak nemrég lett egy külön fonéma a lengyel hangrendszerben. De a [j] hang jelölésében Parkoszowic javaslatában más betűk is részt vettek, mégpedig az ⟨i⟩ (⟨*Iaan*), ma ⟨*Jan* 'János'⟩ és az ⟨y⟩ (⟨*yoczi*), ma ⟨*jęczy* 'jajong'⟩).

Kivételnek tartható a lágy [t͡sʲ] jelölése, ami a kemény [t͡s] hangot jelölő ⟨c⟩ betű alapján jött létre: az új betű alakja a ⟨c̃⟩ vagy a ⟨ç̃⟩ betűkre hasonlított (vö. 1. illusztráció). A kemény [d] hangot Parkoszowic szintén egy sima betűvel jelölte: ⟨d⟩, de itt más volt az oka: a [d] hangnak nincsen lágy párja (a [d͡z] hangot, amely etimologikusan betölthette volna ezt a szerepet, nem tartotta ilyennek).

Parkoszowic visszatért a ⟨v⟩ jel használatához; igaz, a ⟨w⟩ jelet is használta, de csak a [vu] hangszekvenciának a jelölésére. Ezenkívül sok többjegyű betűt is használt. A hagyományos ⟨ch⟩ ([x]) és hosszú magánhangzók kettőzött betűvel való jelölése mellett javasolta a ⟨ff⟩ digráfot is, aminek a kiejtése [f] volt (az egyszerű ⟨f⟩-fel a lágy [f̃] hangot jelölte). Fordított a helyzet a zöngés szibiláns réshangoknál: itt a kettőzött betű kiejtése lágy volt: ⟨zz⟩ ([z]). A [z] hang jelölésének céljából a ⟨sz⟩ kétjegyű betű szolgált. A zöngétlen szibiláns réshangok jelölési módjában az egyetlen következetessége, hogy minden ilyen hangértékű betű ⟨s⟩ elemmel kezdődött: ⟨s⟩ vagy ⟨ss⟩ ([s]), ⟨ssz⟩ ([ɕ]), ⟨sch⟩ ([ʂ]). De ráadásul a ⟨s⟩ jelölhette a zöngés [z] hangot is, a ⟨dz⟩ digráf pedig három különböző hangot is jelölhetett ([d͡z], [d͡z̃] és [d͡z̃]).

Ahogy látszik, a szibilánsok jelölése zűrzavaros volt, legalábbis ezt lehet megállítani a mű máig fennmaradt másolatainak az alapján.

A Parkoszowic által használt magánhangzók jelölésében alapján véve, 1440-ben még létezett a lengyel nyelvben rövid és hosszú magánhangzók közötti időtartambeli különbség ((a) [a], (aa) [a:], (e) [ɛ], (ee) [ɛ:] stb., de az [i:] hang esetében a kettőzött ⟨i⟩ betű helyett az ⟨y⟩ betűt használta). Ilyen jelölési mód a nazális magánhangzók esetében is érvényes: az ⟨ø⟩ betű a rövid nazális *a* [ã], a mai nazális *e* [ẽ] elődjét jelölte, és a hosszú párja, az ⟨øø⟩ [ã:], amiből a mai nazális *o* [õ] (⟨ą⟩) kialakult, olyan szavakban szerepelt, mint pl. ⟨xøødz⟩ 'pap' (mai helyesírásban ⟨ksiądz⟩).

Az utolsó példán jól látható, hogy Parkoszowic helyesírása következetlen, mivel a ⟨x⟩ betűt használja, nem pedig két külön betűt a két külön hangra. Nyilván a ⟨xøødz⟩ szóban a ⟨x⟩ betű lágy hangokat jelölt ([ccã:ts]), de nehéz eldönteni, azonos lenne-e a kemény [ks] (igaz, hogy ez ritkább, mint a [cɛ]) hangszekvenciának a jelével. Még szembetűnőbb a ⟨qvath⟩ (mai helyesírásban: ⟨kwiat⟩ 'virág') szóban szereplő ⟨q⟩ betű. A néma ⟨h⟩ szintén gyakori eleme ennek a javaslatnak.

Parkoszowic helyesírása nem gyökerezett meg, de legalább két újítása megegyezik a mai lengyel helyesírással: a ⟨c⟩ ([ts]) és a ⟨cz⟩ ([tʃ]).

Az újkori helyesírások

A XVI. században, a nyomtatás népszerűsítésével és a reformáció kapcsán számos új könyv jelent meg Európa sok nemzeti nyelvén. Magyarországon és Lengyelországban is sok szerző új helyesírást alkalmazott. Az alábbiakban részletesebben leírom Sylvester János és Heltai Gáspár, valamint (lengyel oldalról) Stanisław Zaborowski, Stanisław Murzynowski, Jan Kochanowski, Jan Januszowski és Łukasz Górnicki hangjelölési rendszerét.

Sylvester János és Heltai Gáspár

Sylvester János pár új, mássalhangzót jelölő betűt vezetett be a magyar helyesírásba. Az ⟨β⟩ ([s]) ligatúrát a németből vehette át, bár az olaszban is használták. Tulajdonképpen ez nem más, mint a ⟨sz⟩ (vagy inkább ⟨ʃz⟩) betűkombináció összevonása. A második új betű a ⟨β̂⟩, az elsőnek az egyszerűsítése; a hangértéke [ʒ] volt.

Ezenkívül Sylvester folytatta a lágy mássalhangzók *Huszita Bibliáiban* alkalmazott mellékjeles betűkkel való jelölését, de következetesebben, mégpedig a ⟨ĝ⟩ betűt [ĵ] hangértékkel látta el. Ennek köszönhetően a [g] hangot attól kezdve a ⟨g⟩ betű jelezte (esetleg néha a néma ⟨h⟩ betűvel kiegészítve, ami már tulajdonképpen felesleges volt). A ⟨L⟩ jelet nem használta⁴, a [tʃ] hangot a ⟨cz⟩ betűkombinációval jelölte, a másik zöngétlen zárréshangot pedig annak mellékjeles változatával: ⟨ĉz⟩ ([tʃ]).

Sylvesternél először a [k] hangnak ⟨k⟩ lett az egyetlen jele. (Ez a tökéletesítése azonban feledésbe merült, és csak Káldi György vezette be újból a magyar helyesírásba a következő évszázadban.) A [j] és [v] mássalhangzókat továbbra is azonos módon jelölte, mint az [i] és [u] magánhangzókat, de a palatális labiális magánhangzókat ([ø(:)], [y(:)]) kétjegyű betűkkel írta (⟨eo⟩, ⟨ew⟩) vagy egymás felett írva: ⟨ō̂⟩, ⟨ū̂⟩), ami az eredeti diftongusos kiejtésüket tükrözhetette. Ennek köszönhetően Sylvester a mellékjeleket az időtartam jelölésére alkalmazhatta, és így ⟨ō̂⟩ lett az [o:] jele, ⟨ū̂⟩ az [u:] jele stb.

Heltai Gáspár visszatért a kancelláriai helyesírásból eredő ⟨ty⟩, ⟨gy⟩, ⟨ny⟩, ⟨ly⟩ digráfokhoz, ráadásul az ⟨y⟩ betűt [i] hangértékben már nem használta. (Tény, hogy a [j] mássalhangzót továbbra is ezzel jelölte, de először a ⟨j⟩ betűvel is.) Sylvester mintájára az ⟨β⟩

4 Dévai Bíró Mátyás nem sokkal később (1549, 8) erről a betűről azt írta, hogy „ez nem deác betű, nem ighen iol is illic az nómafhos.”

és az ⟨β⟩ jeleket használta, de a [t̃s] hangot ⟨tz⟩ kétjegyű betűvel jelölte (nem pedig ⟨cz⟩ betűvel, mint Sylvester), így a mellékjelek nála csak a magánhangzót jelölő betűk fölé kerülhettek, ami a mai magyar helyesírás jellemzőinek az egyike. Az időtartam éles ékezzettel való jelölése (⟨ó⟩ [o:], ⟨ú⟩ [u:] stb.) az akkori lengyel írásból származik (Kniezsa 1952, 12).

Stanisław Zaborowski és Stanisław Murzynowski

1513 körül megjelent Stanisław Zaborowski „*Ortografia...*” című műve, amely az első nyomtatott helyesírásra vonatkozó lengyel könyv. A rendszere nagyon következetes, és gyakorlatilag csak mellékjeleket használt a magánhangzók és mássalhangzók jelölésére egyaránt (az egyetlen kétjegyű betű a ⟨ch⟩ [x]). Zaborowski a lágy hangokat két ponttal jelölte (⟨ś⟩ [ɕ], ⟨ź⟩ [z], ⟨ć⟩ [tɕ], ⟨ḍ⟩ [ḍz], ⟨ń⟩ [ɲ], ⟨p̣⟩ [p̣], ⟨ḅ⟩ [ḅ], ⟨ẉ⟩ [ṿ] stb.); a retroflex hangok ékezete egy pont volt (⟨ṣ́⟩ [ɕ̣], ⟨ẓ́⟩ [ẓ], ⟨ć̣⟩ [tɕ̣], ⟨ṛ⟩ [ṛ] → [ẓ]). Egyponthoz a ⟨ḍ⟩ betű is, de a hangértéke valószínűleg [ḍz] volt, hiszen a zöngés zárréshangok sorozatának hiányzik egy közös „alapbetűje” (a zöngétleneké a ⟨c⟩). A mai lengyel helyesírásban fennmaradt Zaborowski két betűje: a ⟨ẓ⟩ és az ⟨ł̣⟩, de véglegesen bebizonyosodott, hogy a digráf nélküli koncepciója nem győzött. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a lengyelben a szibilánsok három helyen artikulálандóak, ezért egy betű (⟨s⟩, ⟨z⟩, ⟨c⟩ vagy ⟨dz⟩) két különböző diakritikus jelet igényelne (például a cseh nyelv esetében pedig csak egyet, hiszen ott a [ɕ], [z], [tɕ], [ḍz] hangok nincsenek meg). A digráfok könnyebben írhatóak, mert nem kell olyan gyakran az írás folyamatát egy mellékjel hozzáadása céljából megszakítani.

1551-ből származik Stanisław Murzynowski helyesírása. Fő újdonságai közé, amelyek a mai lengyel helyesírásban is érvényesülnek, a következők tartoznak: a lágy mássalhangzók kétféle jelölése (magánhangzók előtt ⟨i⟩ betűvel, másutt mellékjellel), az ⟨i⟩ és ⟨y⟩ betűk használata (bár az ⟨i⟩ betűt a [j] hangra is alkalmazta) és az ⟨ó⟩ betű. A két nazális magánhangzót szintén ⟨a⟩ és ⟨e⟩ betűkkel jelölte, mint ahogy azt a mai helyesírás megköveteli.

Nowy charakter polski

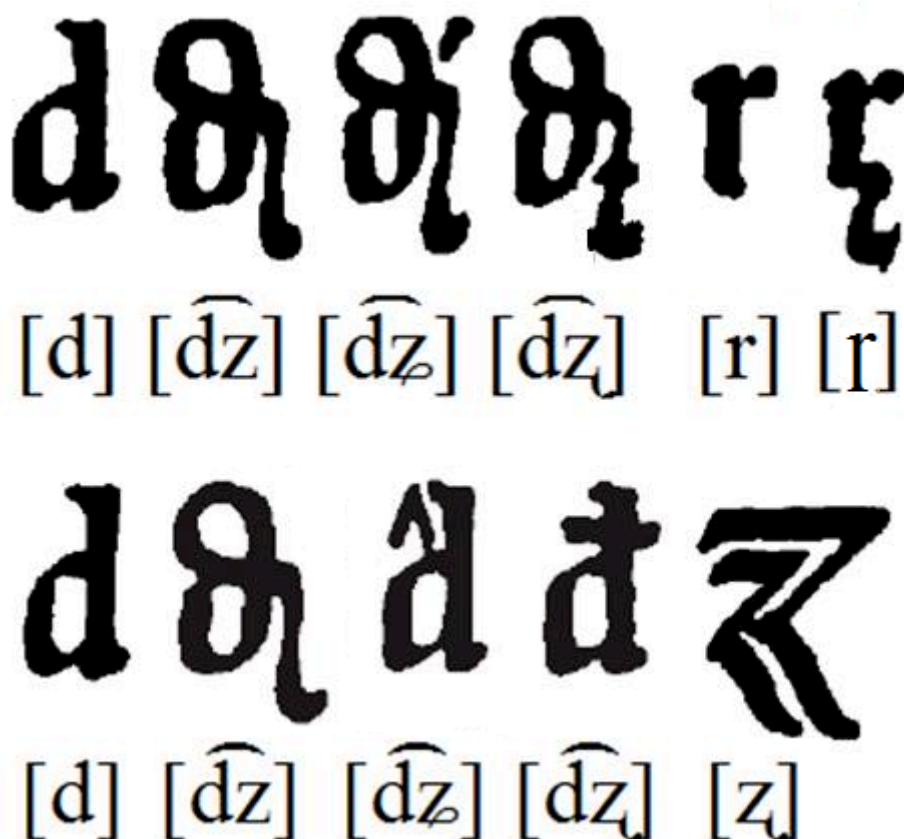
1594-ben Jan Januszowski nyomdász egy saját betűtípussal kinyomtatott egy könyvet, amelyben két lengyel költő (Jan Kochanowski és Łukasz Górnicki), valamint saját maga helyesírási javaslatát közölte. A [j], [i] és [i̇] hangok jelölésén kívül a három javaslat lényegében csak grafikus részletekben különbözik egymástól.

Mindegyik szerző javasolta a szóvégi vagy mássalhangzó előtti lágy mássalhangzók mellékjeles jelölését. Kochanowski és Januszowski erre a célra csak az éles ékezetet használták (⟨ś⟩ [ɕ], ⟨ẉ⟩ [ṿ] stb.), Górnicki a háztető jelet kedvelte (⟨ŝ⟩ [ɕ], ⟨ĉ⟩ [tɕ], ⟨ň⟩ [ɲ] stb.; érdekes módon a [ḍz] hangot ⟨ḍ⟩ betűvel jelölte, tehát a ⟨d⟩ betű párjának tartotta, nem a ⟨dz⟩ betűének), bár két mássalhangzó lágyságát ő is éles ékezzel jelölte ⟨ḅ⟩ [ḅ], ⟨ẉ⟩ [ṿ]. A magánhangzó előtti pozícióban pedig a mellékjel helyett az ⟨i⟩ betűt használták (ez a szokás már azonos a mai lengyel helyesírással) – legalábbis elméletileg, mert még sok példában (főleg a szibilánsok esetében) a lágyságot egyszerre két módon jelölték.

A kemény [i̇] hangot Górnicki és Januszowski mindig ⟨y⟩ betűvel jelölte, Kochanowski csak ott, ahol az egyértelműség azt kívánta (azaz olyan mássalhangzók után, amelyek vagy kemények, vagy lágyságuk lehetett). Más helyeken pedig, mégpedig a ⟨cz⟩ [tɕ], ⟨d⟩ [d], ⟨dz⟩ [ḍz], ⟨r⟩ [r], ⟨t⟩ [t] és ⟨z⟩ [z] után (valamint a példák alapján ítélve a ⟨β⟩ [ɕ] és a ⟨ẓ⟩ [ẓ] után is) az „alapvetőbb” ⟨i⟩ betűt javasolta.

A [j] mássalhangzót Kochanowski és Januszowski a leggyakrabban ⟨i⟩ betűvel (szótag elején) vagy ⟨y⟩ betűvel (szótag végén) jelölte, bár Kochanowski e második esetében az ⟨y⟩ betű helyett a ⟨j⟩ betűt is fontolgatta. Januszowski nyilatkozatai alapján arra lehet következtetni, hogy ő szívesen jelölte volna mindenhol ⟨j⟩ betűvel azt a mássalhangzót, de a

hagyomány miatt beérte az ⟨i⟩ betű használatával. Egy kivétellel: ⟨ii⟩ helyett a helyzettől függően vagy az ⟨ij⟩ (pl. ⟨pije⟩ [pijɛ] 'iszik'), vagy a ⟨ji⟩ (pl. ⟨ji⟩ [ji] 'öt') betűkombinációkat használta. Végül Górnicki néha a ⟨ĝ⟩ vagy a ⟨gi⟩ betűt is használta ⟨i⟩ helyett (de csak szótag elején), pl. ⟨anĝollom⟩ (mai helyesírásban: ⟨aniolom⟩ [anjołom]/[anołom] 'angyaloknak'), ⟨giei⟩ (ma: ⟨jei⟩ [jɛj] 'neki'). Ő a szóvégi [i] és [j] hangokat másképpen különböztette meg írásban, mégpedig az előző magánhangzót jelölő betűre tett pont használatával. Annak köszönhetően a ⟨bói⟩ szó (a 'fél' ige egyik alakja) két szótagú volt, az ⟨i⟩ betű itt az [i] magánhangzót jelöli (vagy esetleg a [ji] hangszekvenciát), a ⟨bui⟩ pedig egy szótagú (⟨uo⟩ a mai ⟨ó⟩ előzménye).

2. ábra: Kochanowski (fent) és Górnicki (lent) által használt új betűk

A retroflex mássalhangzókat sokféleképpen jelölték. Kochanowski a ⟨β⟩ [ɣ], ⟨z⟩ [z] és ⟨cz⟩ [tʃ] betűket valamint a ⟨dz⟩ [d̂z] és ⟨ṛ⟩ (mai ⟨rz⟩) ligatúrákat használta, Januszowski több megoldást mutatott be, ezek között a ⟨ś⟩, ⟨ẓ⟩, ⟨ç̣⟩ betűket, valamint a ⟨d̂ẓ⟩ és ⟨ṛ̣⟩ ligatúrákat is. Górnicki kettőzött betűket használt, amelyeket nagyon sűrűn írt egymás mellé, ezek is ligatúrák: ⟨ss⟩, ⟨zz⟩, ⟨cc⟩, azonkívül a ⟨đ̣⟩ és ⟨ṛ̣⟩ jeleket is.

A ⟨ṛ̣⟩ jel az ⟨rz⟩ betűkombinációból keletkezett, hasonló módon, mint a ⟨ç̣⟩ a ⟨cz⟩ kétjegyű betűből.

Az [ɬ] hangra máig Januszowski jelölése használandó: ⟨ɬ⟩. Kochanowski itt az ⟨l⟩ betű felső végét balra hosszabbította, Górnicki pedig az ⟨ll⟩ betűkombinációt használta.

Külön leírást igényelnek a ⟨d̂ẓ⟩-féle ligatúrák, amelyeket technikai okokból nem vagyok képes hűen ábrázolni (vö. 2. illusztráció). A létrehozásuk fő oka a zárréshangok ([d̂ẓ] stb.) és

zárhang–réshang hangszekvenciák ([dz] stb.) közötti megkülönböztetés volt, ami a mai lengyel helyesírásból sajnálatos módon hiányzik. Górnicki csak egy ilyen ligatúrát használt: ⟨dz⟩, a hangértéke [d̥z] volt; a többi zöngés affrikátát jelölő betűi az említett hangszekvenciákat jelölő betűkombinációktól félreérthetetlenül eltértek: ⟨đ⟩ [d̥z] (vö. ⟨dź⟩ [dz]), ⟨đ̣⟩ [d̥z] (vö. ⟨dzz⟩ [dz]). Kochanowski a ⟨dz⟩ ligatúrát vagy simán használta (a [d̥z] hang jelölésére), vagy egy éles ékezzel ellátva ([d̥ẓ]), vagy pedig áthúzással ([d̥z̄]).

A [tʃ] hangot jelölő betű némely írónál két elemből áll: az első a ⟨c⟩, a második a [z] hangot jelölő betű. Kochanowskinál ez a ⟨cz⟩, Januszowski pedig említi, hogy sokan (de nem írja, hogy pontosan kik) a ⟨c̣z⟩ betűt használják. Ezt a megoldást rossznak tartotta, hiszen a XVI. század végén a [tʃ] hangot ⟨cz⟩ digráffal már senki sem jelölte. Annak, hogy a [tʃ] hang ⟨c̣z⟩-típusú jelölése sokáig fennmaradt, az lehet az oka, hogy a zöngés megfelelőjét hasonló módon szokták jelölni: ott is a digráf (esetleg ligatúra) második eleme a [z] hang betűjével azonos.

Bár a [z] hangot a mai lengyel helyesírásban a Zaborowskitól származó ⟨ż⟩ betű képviseli, a Kochanowski által használt ⟨z⟩ betű nem tűnt el teljesen: ma is megtalálható sok személy kézírásában, sőt néha nyomtatott betűként is előfordul.

Kochanowski más jelei még sikeresebbnek bizonyultak. A mai lengyel ábécé részei a következő általa használt mellékjeles betűk: ⟨ą⟩, ⟨ę⟩, ⟨ś⟩, ⟨ź⟩, ⟨ć⟩, ⟨ń⟩. Azonkívül, ha figyelembe vesszük a ⟨dz⟩, ⟨dź⟩, ⟨β⟩ és ⟨ř⟩ ligatúráknak a ⟨dz⟩, ⟨dź⟩, ⟨sz⟩, ⟨rz⟩ digráfokból való eredetét, ezek is ide tartoznak. Itt megjegyzendő, hogy a mai kétjegyű betűk (főleg a ⟨dz⟩ és az ⟨rz⟩) néha félrevezetőek, pl. a ⟨marznie⟩ 'fázik' szó kiejtése [marzɲe], nem [mazɲe]; az ⟨odznaka⟩ 'jelvény' szóé [ɔdznaka], nem [ɔd̥znaka] stb. Az 1594. évi javaslatokon alapuló helyesírásban ez a félreérthetőség nem szerepelne.

A mai helyesírás része a lágy mássalhangzók kétféle jelölése is, bár most következetesebb formában él. Több szóvégi lágy mássalhangzókat jelölő betű (⟨ẉ⟩, ⟨ṃ⟩ stb.) használata megszűnt, de ennek egyszerűen az volt az oka, hogy most ilyen pozícióban már csak keménynek ejtendőek azok a mássalhangzók.

A mai helyesírás felé

A XVI. század végén a lengyel betűkészlet már nagyjából azonos volt a maival. A lágy mássalhangzókat ékezzel (⟨ś⟩, ⟨ź⟩, ⟨ć⟩, ⟨dź⟩) vagy ⟨i⟩ betű hozzáadásával (magánhangzók előtt) jelölték, a retroflex mássalhangzókat pedig ⟨z⟩ elemes többjegyű betűkkel (⟨sz⟩, ⟨cz⟩, ⟨rz⟩), esetleg ponttal (⟨ż⟩, ⟨dẓ́⟩). Azonkívül léteztek kétjegyű betűk a ⟨ch⟩ ([x]) és a ⟨dz⟩ ([d̥z]), mint ma is. A legnagyobb ingadozást a [j] hang jelölése okozta, hagyományosan két betű szolgált erre a célra: az ⟨i⟩ és az ⟨y⟩, a használata a szóbeli pozíciójuktól függött. 1830-ban majdnem minden helyen (az idegen nevek kivételével) a ⟨j⟩ betű lett a jele.

A magyar nyelvben a [j] hang jelölését már a XVII. században Káldi György egyszerűsítette le a ⟨j⟩ betű következetes használatával. De más hangok jelölése nála még sok vonásban különbözött a maitól, pl. ⟨ż⟩ volt a [ʒ] hang jele és a labiális palatális magánhangzókra még az ⟨ō⟩, ⟨ū⟩, sőt ⟨v̄⟩ betűket használta. Két zöngétlen affrikátát ⟨ch⟩ ([tʃ]) és ⟨cz⟩ ([tʃs]) digráfokkal jelölt, bár a [k] hangot csak ⟨k⟩ betűvel, azaz az egyszerű ⟨c⟩ betű hangérték nélkül maradt.

A labiális palatális magánhangzók időtartamát először Pázmány Péter próbálta jelölni, de az általa használt jelek (⟨ō̄⟩ és ⟨ū̄⟩) túl bonyolultak voltak, és véglegesen nem gyökereztek meg, bár a mai ⟨ö⟩ és ⟨ű⟩ betűk, amelyek a XIX. században jöttek létre, tőlük származnak. A középső fázisuk a Geleji Katona Istvánnál található ⟨ō̄⟩, ⟨ū̄⟩ alakok voltak. Pázmány azonkívül

bevezette a ⟨cs⟩ betűt (az addigi ⟨ch⟩ helyett), amely máig él, bár pl. Geleji Katona ⟨ts⟩ ([tʃ]) és ⟨tz⟩ ([t͡s]) betűkkel jelölte a két zöngétlen affrikátát.

1830-ban bevezették a Révai Miklós által használt ⟨zs⟩ [ʒ] betűt; végül az utolsó változás a magyar betűk állományában csak a XX. század elején történt, amikor a ⟨cz⟩ ([t͡s]) és ⟨ds⟩ ([d͡ʒ]) kétjegyű betűk helyett a ⟨c⟩ és a ⟨dʒs⟩ betűket kezdték használni.

A mai magyar és lengyel ékezetek és többjegyű betűk funkciói

Mindkét helyesírás történetében akadtak teljesen új betűk is, de azok nem gyökereztek meg. Most csak ékezetes, valamint többjegyű betűk használatosak. Mindkét nyelvben ékezetek kerülhetnek a magánhangzót jelölő betűkre, de a lengyelben a mássalhangzót jelölőkre is, ahol annak lágyságát jelölhetik. Ebből a szempontból a magyar helyesírás következetesebb, mint a lengyel, mert itt egy mellékjel mindig egy fonetikus jelleget jelöl: az éles ékezet (⟨´⟩) hosszú magánhangzót, az umlaut (⟨¨⟩) a labiális palatális magánhangzót, a kettő keveréke (⟨˘˘⟩) pedig a hosszú labiális palatális magánhangzót jelöli. Ez az utolsó mellékjel a világ nyelveinek hivatalos helyesírásai közül csak a magyarban található, ezért „*hungarumlaut*”-nak is hívják.

A mai lengyel helyesírásban négy különböző mellékjel van: az éles ékezet (⟨´⟩) ami a lágyság jele (⟨ś⟩ [ɕ], ⟨ć⟩ [t͡ɕ], ⟨ź⟩ [ʒ], ⟨ń⟩ [ɲ]), de azonkívül a magánhangzó hosszúságát is jelölte, ennek a funkciónak mai maradványa az ⟨ó⟩ ([u]) betű esetében látható. Három hátralevő jel a farok (⟨,⟩), ami a nazális magánhangzót jelölő betűkben szerepel, a felső pont (⟨·⟩), amely – természetesen az ⟨i⟩ betűn kívül – a ⟨z⟩ [ʒ] betűben található meg, és az áthúzás, amely csak a ⟨ł⟩ betűben jelenik meg.

A magyar többjegyű betűk három csoportot alkotnak: az ⟨y⟩ végűek palatális mássalhangzókat jelölnek (⟨gy⟩, ⟨ty⟩, ⟨ny⟩, ⟨ly⟩), az ⟨s⟩ végűek posztalveolárisokat (⟨cs⟩, ⟨zs⟩, valamint a ⟨dʒs⟩ háromjegyű betű is), végül a ⟨z⟩ végűek az alveoláris hangok jelei (⟨sz⟩, ⟨dz⟩). Az utolsó elem tehát rendszerint az artikuláció helyére utal, bár a ⟨dz⟩ esetében nem a képzés helye, hanem a képzés módja a kritérium (hiszen a ⟨d⟩ betű szintén egy alveoláris hangot jelöl, de ez zárhang és nem zárrehang, mint a ⟨dz⟩ betű hangja).

A lengyelben használható az azonos hangértékű ⟨dz⟩ betű, valamint három más ⟨z⟩ végű digráf, ami azonban más képzéshelyre (tudniillik retroflex, nem alveoláris) utal: ⟨sz⟩ [ʂ], ⟨cz⟩ [t͡ʂ], ⟨rz⟩ [ʐ].

A ⟨dz⟩ betűkombináció egy háromjegyű betűben is látható: ⟨dzi⟩ [d͡ʒi]. Több ilyen ⟨i⟩ végű betű létezik, a funkciója következetesen a lágú mássalhangzók jelölése (magánhangzók előtti pozícióban). Végül két lengyel betű egyidejűleg digráf és mellékjeles betű is (⟨dź⟩, ⟨dż⟩).

A két helyesírás történetének összehasonlítása

Érdeemes megjegyezni, hogy a magyar helyesírásban sokkal hosszabb ideig fennmaradt néhány latin helyesírási sajátosság, ami kiderült, hogy tulajdonképpen felesleges. Mindkét nyelv helyesírásában eredetileg a [k] mássalhangzónak kétféle jelölési módja volt: ⟨k⟩ és ⟨c⟩. A lengyelben már a XV. századtól a [k] hangnak egyetlen jele a ⟨k⟩ lett, ami a magyarban csak a következő században történt meg. Az [u] és [v] hang külön jelölése a lengyelben már a XIV. századi *Sankt Flórian-i zsoldároskönyv*ben megvalósult (a [v] hangértékű ⟨w⟩ betű bevezetésének köszönhetően), a magyar helyesírásba csak a XVII. században Geleji Katona

István vezette be ezt a megkülönböztetést. A betűkészlet végleges kialakulása is hosszabb ideig tartott a magyar nyelv esetében.

Másrészt a két helyesírás legnagyobb következetlensége talán a lengyel lágy mássalhangzók kétféle jelölése, de ez a szokás már hosszú hagyománnyal rendelkezik.

Irodalom

- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dévai Bíró Mátyás 1549. *Orthographia Vngarica. Azaz igaz iraz modiarol valo tudomañ mağar íeluenn irattatott. Mostan pedig vionnan meg igazytatott, es ki niomatott*. Craccouia.
- Januszowski Jan 1594. *Nowy karakter polski*. Oficyna Łazarzowa, Kraków.
- Kniezsa István 1952. *A magyar helyesírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jodłowski Stanisław 1979. *Losy polskiej ortografii*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Molnár József – Simon Györgyi 1977. *Magyar nyelvm emlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kucała Marian 1985. *Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Polański Edward 2004. Reformy ortografii polskiej – wczoraj, dziś i jutro. *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique*, LX: 29–46.

Pawlas, Szymon

Comparison of the development of Hungarian and Polish orthographies

The article describes the means by which scribes and writers have tried to adapt the Latin alphabet to the rich inventory of Hungarian and Polish phonemes. The historical account of both orthographies is preceded by a brief discussion of the development of Hungarian and Polish phonology. The main three strategies of writing down the consonants and vowels not known in Latin included the use of digraphs (e.g. ⟨gy⟩ [j̃j], ⟨wi⟩ [ṽi]), diacritical marks (e.g. ⟨ú⟩ [y:], ⟨ś⟩ [e]) as well as inventing new letters (⟨Ł⟩ [t̃j], ⟨ŋ⟩ [n]). Two illustrations show new letters used by Parkoszwic, Kochanowski and Górnicki.